

Фразеологізація та метафоризація в терміносистемах: відмінності та подібності.

У зв'язку з можливим ототожненням понять фразеологізації та метафоризації вважаємо за потрібне виділити основні відмінні та подібні риси цих понять по відношенню до термінологізації. У науковій літературі у сфері термінології частіше можна зустріти використання терміну „метафоризація”, „метафорична номінація” чи „термінологічна метафоризація” (Л.М. Алексєєва, Л.В. Івіна, Е.А. Лапіня, В.А. Татарінов). Набагато рідше згадується фразеологізація.

В межах лексико-семантичного способу утворення термінів В.А. Татарінов називає *тропеїчне термінотворення* – часткове використання семантики слова - мотиваційної семантичної ознаки *tertium comparationis* - у формуванні значення нового терміну; а також *морфолого-тропеїчне термінотворення* – конвенційне нарощення семантики терміну, його ідіоматизація, яка відбувається одночасно зі структурними перетвореннями слів. Особливістю семантично утворених термінів є імпліцитність семантичної мотивації, що ускладнює визначення словотворчого значення і обмежується лише мотиваційними ознаками, формування яких відбувається за законами тропеїчних переносів і в кожному окремому випадку індивідуальне [10: 211].

Тропеїчний тип термінотворення включає два підтипи – метафоричний та метонімічний.

Метафора – найпродуктивніший креативний засіб збагачення мови, вияв мовної економії, семіотична закономірність, що виявляється у використанні знаків однієї концептуальної сфери на позначення іншої, схожої з нею в якомусь відношенні. [8: 326-327] Іншими словами, метафора – це перенос значення за подібністю зовнішніх чи внутрішніх ознак або функцій. Метафора як джерело номінації породжує терміни, в основі яких лежать слова, які відносяться до людини, її побуту, оточуючого світу. Зміни в оточуючому світі ведуть до зміни типів метафор у мові та термінології. Існують універсальні види переносу, властиві різним мовам (уособлення, синестезія, графічна метафора). Але кожна мова використовує ці універсали по-своєму у процесі термінотворення [10: 213].

Метафора у структурному плані може складатися як з одного слова, так і з декількох слів, наприклад: **beef** – *розм.* обвинувачення у кримінальному злочині („яловичина” як натяк на щось вагоме, серйозне з точки зору закону; можлива асоціація м'яса з вбивством, що суворо карається законом); **bubble** – *розм.* дуте підприємство, дута (шахрайська) компанія („булька” як символ чогось швидкоплинного, несерйозного або нереального, фіктивного); **black hole** – *розм.* карцер („чорна діра” і карцер мають спільні риси відносно своєї загальної негативної характеристики, яку несе слово „чорний” та асоціація з місцем, яке нелегко покинути або місцем, де для людини є потенційна загроза пропасти, зникнути); **civil death** – громадянська смерть, позбавлення всіх громадянських прав („смерть” розуміється тут як відсутність всіх основних прав та свобод, завдяки яким людина почуває себе комфортно („живою” у повному значенні цього слова) у суспільстві); **buried tax** – податок, включений у ціну товару (подібність понять поховання та приховування; в даному випадку підкреслюється той факт, що податок не вказується відкрито, а приховується у ціні товару); **clean hand(s)** – чесність і бездоганність поведінки, чисті руки (співставлення „чистих рук” та бездоганної поведінки людини).

Метонімія виявляється у перенесенні позначень одного компонента події на інший, імені класу об'єктів на об'єкт цього класу, позначення частини на ціле й цілого на частину за суміжністю в межах однієї ситуації. Метонімія, як і метафора, є знаковим перенесенням, однак метонімія ідентифікує предмет свого позначення, а метафора – характеризує його [8: 346]: **ask for the floor** – просити слова (*для виступу*) (слово „floor” перенесено з дії на місце); **bench trial** – суд (судовий процес) за участю тільки судді (*без журі присяжних*); суд (судовий процес) без участі присяжних (назва перенесена з людей (суддя) на предмет (місце, де сидить суддя)). Факт суміжності понять виключає можливість утворення термінологічного значення у загальнолітературного слова на основі метонімічного переносу. Для того, щоб утворити термінологічне значення, слово спочатку проходить процес термінологізації, а потім утворює значення на основі метонімічного переносу.

Морфолого-тропеїчний тип термінотворення передбачає різноманітну зміну морфологічної структури слів, на основі яких утворюються нові слова, але ця зміна не є вирішальною при формуванні семантики терміна, що утворюється. Значення таких термінів не можна вивести із їх структури, його потрібно знати заздалегідь, тому що морфолого-тропеїчно

утворені терміни завжди мають конвенційне нарошення семантики, в основі якого лежить певна семантична мотиваційна ознака [10: 214]: **bridge-builder** – миротворець (людина, яка налагоджує стосунки між ворогуючими сторонами; той, хто „будує мости взаєморозуміння” – поряд з додаванням двох основ та суфіксацією відбувається метафоризація значення).

В.А. Татарінов зауважує, що метафоризація, яка супроводжує структурне формування терміну, не призводить до його полісемантизації в загальномовному плані. Метонімічне ж нарошення семантики формує тільки термінологічне значення всередині терміносистеми [10: 214].

Головною функцією термінів, які були утворені метафорично, на думку В.А. Татарінова, - функція називання нових предметів, процесів, явищ, тобто *номінативна функція*. У зв'язку з прозорістю семантичної мотивації, терміни, що були утворені метафорично, опосередковано через мотиваційну семантичну ознаку допомагають пізнати нове явище, тобто такі терміни мають *когнітивну (гносеологічну) функцію* (звичайно, тут маються на увазі терміни, що правильно орієнтують). Деякі терміни, особливо авторські, виконують *дистинктивно-емотивну функцію*. З цією функцією тісно пов'язана *дефінітивна функція*. Крім того В.А. Татарінов виділяє *систематизуючу функцію* термінів, які були утворені через метафоризацію [10: 215-216]. Таким чином, метафорично утворені терміни виконують ряд важливих функцій, які притаманні і термінам, що утворені іншими шляхами. Слід зазначити, що метафоризація є досить продуктивним способом терміноутворення і часто використовується тоді, коли фахівцям якої-небудь галузі потрібно назвати якість нове явище чи предмет до того, як підбереться кращий, більш вдалий термін для позначення цього явища чи предмета.

А тепер звернемося до поняття фразеологізації. О.В. Кунін називає декілька способів утворення фразеологічних одиниць. Фразеологізація поділяється на первинну та вторинну. До первинної О.В. Кунін відносить:

- 1) переосмислення змінних сполучень слів;
- 2) переосмислення стійких сполучень слів нефразеологічного характеру (в першу чергу це стосується термінологічних словосполучень, які вживаються в буквальному значенні);
- 3) утворення фразеологічних одиниць, минаючи стадію змінного сполучення слів;
- 4) перекидання компонентів словосполучення.

До вторинної фразеологізації відноситься фразеологічна деривація, яка включає відокремлення початкових компонентів, відокремлення серединних компонентів, відокремлення кінцевих компонентів, утворення фразем на основі прислів'я, утворення початкових фразем від прислів'їв, які використовуються у наказовому способі [4: 15-21].

В.А. Татарінов виділяє серед основних способів утворення термінів синтаксичний спосіб, в межах якого згадується утворення „фразеологічних терміносполучень” – багатокомпонентних засобів спеціальної номінації, які характеризуються стертістю в них мотивації або внутрішньої форми. Крім того вони можуть утворюватися внаслідок „метафоричної багатослівної номінації” [10: 219-222]. В.М. Телія зазначає, що смислова метаморфоза, яка супроводжує формування фразеологізма-ідіоми, базується на деяких видах тропів (метафорі, метонімії, гіперболі), на алогізмі або на загальновідомому для даної культури вислові. Саме переосмислення відбувається індуктивно: від конкретного явища – до можливих його проявів або наслідків [6: 559]. Таким чином, поняття „метафоризація” та „фразеологізація” співпадають, якщо цей процес переосмислення значень стосується двох або більше слів, які в результаті являють собою єдине ціле – фразеологічну одиницю (або фразеологізм). Для того, щоб розібратися, що саме мається на увазі під цим терміном, наведемо декілька визначень поняття „фразеологізм” у різних авторів:

„Фразеологізм – у широкому розумінні стійкі, зв'язані єдністю змісту, постійно відтворювані в мовленні словосполучення або висловлення, які ґрунтуються на стереотипах етносвідомості, є репрезентантами культури народу й характеризуються образністю й експресивністю” [8: 641]. В.М. Телія дає таке визначення фразеологізму: „фразеологізм (фразеологічна одиниця) – загальна назва семантично зв'язаних словосполучень та речень, які, на відміну від подібних до них за формою синтаксичних структур, не утворюються у відповідності до загальних закономірностей вибору та комбінації слів при організації висловлювання, а відтворюються у мові у фіксованому співвідношенні семантичної структури та певного лексико-граматичного складу” [6: 559]. За В.П. Жуковим, „фразеологізм – відтворюваний в мові зворот, що будується за зразком сурядних та підрядних словосполучень (непредикативного чи предикативного характеру), який має цілісне, а рідше – частково-цілісне значення та сполучується зі словом. Фразеологізм виникає тоді, коли, як мінімум, два слова, які беруть участь в його формуванні, виявляються семантично видозміненими в такій мірі, що повністю або частково втрачають власне лексичне значення” [1: 5]. Д.І. Квеселевич називає фразеологізмами одиниці, до

яких відносяться лише зверхслівні стійкі сполучення немодельованого характеру, яким властиве переосмислене значення та номінативно-стилістична експресивність. М.П. Кочерган називає фразеологізмом „відтворювану одиницю мови з двох або більше слів, цілісну за своїм значенням і стійку за складом та структурою” [3: 242]. Отже, беручи до уваги всі вищенаведені визначення, категоріальними рисами фразеологічних одиниць є:

- ▶ відтворюваність (**become null and void** – втрачати чинність);
- ▶ цілісність значення (**accommodation collar** – амер. сл. арешт для виконання плану (або створення позитивного уявлення про роботу (поліції));
- ▶ непроникність (**bag job** – незаконне вторгнення (поліції тощо) для обшуку приміщення (за допомогою відмичок); незаконний обшук приміщення (поліцією тощо) за відсутності власника; **canonical disability** – імпотенція (як законна підстава для розлучення));
- ▶ стійкість (**Chinese copy** – підробка, що вводить в оману; **big fix** – розм. угода між злочинною організацією (групою) і політичною партією; потурання злочинній діяльності за допомогу у виборчій кампанії);
- ▶ надслівність (нарізнооформленість) (**blue law** – закон, що регулює режим недільного дня; пуританський закон (у Новій Англії, США); **catch red-handed** – спіймати (схопити) на місці злочину, спіймати в момент учинення злочину, спіймати на гарячому (злочинця тощо));
- ▶ немодельованість (яка є основою структурно-семантичної стійкості) (**act of God** – непереборна сила, стихійна сила, непередбачена обставина, форс-мажор, форс-мажорна обставина; **bush lawyer** – австр. особа, яка вважає себе знавцем права, але не має юридичної освіти);
- ▶ переосмисленість (**cabbage leaves** - розм. валюта);
- ▶ експресивність (**black market** – підпільний (чорний) ринок).

Незважаючи на те, що приклади наведені відповідно до окремих категоріальних ознак фразеологізмів, всі вищезгадані фразеологічні одиниці мають більше однієї категоріальної ознаки, що відносять їх до фразеологізмів.

Як видно із наведених прикладів, деякі із даних термінів-фразеологізмів подаються із позначкою, яка відносить їх до розмовного стилю або навіть до сленгу. Як слушно зауважують О.В. Суперанська, Н.В. Подольська, Н.В. Васильєва, багато термінів з'являється із „невимушеної бесіди осіб, що використовують професійні просторіччя”, і лише потім вони фіксуються як наукові або технічні терміни [9: 81]. Всі ці терміни-фразеологізми можна знайти в „Англо-українському юридичному словнику” В.І. Карабана, що свідчить про включення їх до англійської юридичної терміносистеми.

На думку деяких вчених, при утворенні багатослівних термінів ідіоматизація значення термінів не відбувається [10: 192]. Це пояснюється в першу чергу тим, що фразеологізм не може бути занадто докладним. Однак до фразеологізмів відносять не лише ідіоми – словосполучення, значення яких не виводиться із значень їх окремих складових елементів та які є повністю невмотивованими. Фразеологічні одиниці можуть мати різні ступені вмотивованості і відповідно поділятися на фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності, фразеологічні сполучення [6: 559]. Класифікація фразеологічних одиниць залежить значною мірою від того, яким чином проявляються певні категоріальні ознаки у окремих фразеологізмів. Крім того, А.А. Брагіна пише, що в семантичній структурі терміна існують компоненти, які відображають конотативні нашарування різного походження. Мова йде про те, що терміни, будучи частиною природної мови людини, функціонують у мові як звичайні слова – знаходяться під впливом контексту та ситуації, вступають у синонімічні зв'язки, розвивають багатозначність, виявляють свою внутрішню форму та тим самим проявляють свою образність та експресивність [11: 134].

Незважаючи на всі вимоги, які ставлять до термінів (їх системність, дефінітивність (наявність класифікаційної дефініції), прагнення до моносемічності й конкретизації в межах терміносистеми й до прозорості внутрішньої форми (вмотивованість), жорстку конвенційність, стилістичну нейтральність, залученість до системи понять певної галузі, відповідність нормам мови, що запобігає появі професійних жаргонізмів, точність і короткість, дериваційну здатність, інваріантність (відсутність варіантів і синонімів), високу інформативність, концептуальну цілісність, частотність, укорінення, відсутність експресії, образності, суб'єктивно-оцінних відтінків [6: 9]); незважаючи на прагнення до зниження ідіоматичності, спостерігається протилежна тенденція, яка виражається у, хоча і слабкому, але прагненні до збереження ідіоматизації у сфері термінології.

В.М. Савицький називає шість факторів внутрішньомовної ідіоматичності термінів (під внутрішньомовною ідіоматичністю В.М. Савицький має на увазі структурну своєрідність мовної

одиниці у порівнянні її з її аналогом в другій підсистемі тієї ж мови – сукупності мовних одиниць, утворених за первинними правилами семантичної комбінаторики [7: 184]):

- 1) динаміка наукових понять (внутрішня форма термінів перестає ідентифікувати денотат);
- 2) низька формалізованість тієї наукової субмови, до якої належать терміни (ступінь формалізації обернено пропорційний ступеню ідіоматизованості наукової субмови);
- 3) переплетіння наукових мов із побутовою мовою, професійними жаргонами;
- 4) характер методів наукового мислення, який відображається у знаковій структурі одиниць наукових мов (часто в нових наукових галузях об'єкт осмислюється за аналогією з чимось вже відомим, що веде до появи термінологічних метафор, в тому числі метафоричних ідіом);

5) складність понять, які передають терміни; вона не дозволяє зафіксувати у внутрішній формі всі категоріальні ознаки, які необхідні для дефініції, або хоча б їх мінімальний набір, необхідний для ідентифікації денотату;

- 6) розмитість понять, які передаються термінами [7: 166-170].

За В.А. Татаріновим, ідіоматизація терміна „встановлюється” його дефініцією, вона заключається у дефініції та тільки через дефініцію може бути отримана індивідуумом, а не з морфологічної структури терміну чи з контексту його вживання [10: 215].

Таким чином, терміни одночасно можуть бути і фразеологізмами (це видно із наших прикладів), при цьому вони, як правило, позбавлені емоційності, експресивності, образності і мають конкретне термінологічне значення, коли знаходяться під впливом спеціального контексту.

Останнім часом дослідники звертають увагу на тісну взаємодію термінознавства і фразеології. В.М. Лейчик та Е.А. Нікуліна пишуть, що на базі термінологічних значень у одиниць розвиваються переосмислені, фразеологічні значення, а також зворотній процес: з фразеологічного значення розвивається термінологічне. Часто термін однієї терміносистеми детермінологізується, деспеціалізується та трансформується у фразеологічну одиницю. Потім ця фразеологічна одиниця набуває нового, генетично пов'язаного з нею термінологічного значення, але належить цей новий термін до іншої терміносистеми [5: 77]. При чому фразеологічні значення та термінологічні значення мовної одиниці існують паралельно. В.М. Лейчик вводить термін „термінологізм” (до цього О.В. Кунін називав дані мовні одиниці „ідіофразеоматизмами”): це мовна одиниця, яка функціонує у природній мові у якості терміна, а в нетермінологічному контексті розвиває переносне значення і починає функціонувати як фразеологічна одиниця. В залежності від контексту такі мовні одиниці реалізують свої термінологічні та фразеологічні значення [5: 77-78].

Таким чином, поняття „метафоризація” і „фразеологізація” відносяться до різних способів утворення термінів: метафоризація є одним із видів лексико-семантичного способу термінотворення, фразеологізація відноситься до синтаксичного способу. Головна відмінність – структурна: метафори можуть бути як однослівними, так і багатослівними, фразеологізми мають складатися не менш, ніж із двох елементів. Метафоризація – потужний засіб утворення нових значень на базі вже існуючих слів, це вияв мовної економії. Фразеологізація відбувається іноді за рахунок метафоризації значення словосполучень: спостерігається так звана метафорична багатослівна номінація; метафоризація як засіб утворення нового значення одиниці є універсальною, проникає у різні мовні рівні.

Список використаних джерел

1. Жуков В.П. Русская фразеология: Учебное пособие для филол. спец. вузов. – М.: Высшая школа, 1986.- 310с.
2. Карабан В.І. Англійсько-український юридичний словник: понад 75 тисяч слів та словосполучень юридичної підмови та близько 160 тисяч українських перекладних відповідників. – Вінниця, Нова книга, 2004. – 1088 с.
3. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2006. – 368с.
4. Кунин А.В. Фразеология современного английского языка: Опыт систематизированного описания. - М.: Международные отношения, 1972.- 288с.
5. Лейчик В.М., Никулина Е.А. Терминология и фразеология современного английского языка: взаимодействие и взаимовлияние // Научно-техническая терминология: Материалы XI международной конференции «Нормативное и описательное терминоведение». – М., 2006. – Выпуск 1. – С.76-78.

6. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева, - М.: Сов. энциклопедия, 1990.- 685с.
7. Савицкий В.М. Основы общей теории идиоматики. – М.: Гнозис. – 208 с.
8. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
9. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: Вопросы теории / Отв. Ред. Т.Л. Канделаки. Изд. 3-е, стереотипное. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 248 с.
10. Татаринов В.А. Теория терминоведения: В 3 т. Т. 1. Теория термина: История и современное состояние. – М.: Московский лицей, 1996. – 311с.
11. Татаринов В.А. Общее терминоведение: Энциклопедический словарь / Российское терминологическое общество *РоссТерм*. – М.: Московский лицей, 2006. – 528с. (Библиотека журнала «Русский Филологический Вестник». Т.44)